

О.В. Куриленко
(м. Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ кінця ХІХ – початку ХХ ст. Й ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Історія української державницької ідеї кінця ХІХ – початку ХХ ст. як передумова Помаранчевої революції є актуальною проблемою для дослідження сучасними істориками. Вона має історіософський характер та тому повинна розглядатися в цивілізаційному контексті.

Саме такий підхід допоможе визначити сукупність тих історичних чинників, які, наш погляд, і склали передумови Помаранчевої революції на початку ХХІ ст., а також футурологічну перспективу української ідеї, її втілення на основі співставлення типів вітчизняної ментальності.

Наукова новизна піднятої проблеми полягає у концептуальному розумінні як матеріалізованої форми української державницької ідеї в ХХІ ст.

У її дослідженні важливе місце має концепт співставлення ідейного й матеріального, національного та соціального, який мав доконаність в одномоментному вияві інстинкту самозбереження української нації, акцентуації всього негативного досвіду суспільства і формуванні нового спектру позитивних очікувань, що й виявився в Помаранчевій революції.

Вагомий внесок у розробку української державницької ідеї внесли М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, М. Міхновський, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Донцов, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, С. Бандера, Я. Стецько.

Новий етап розробки цієї проблеми, пов'язаний з необхідністю неупередженого, позбавленого класових оцінок та ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на основі кардинального переосмислення методологічного понятійного апарату, оволодіння сучасним науковим інструментарієм, припадає на початок 90-х рр. ХХ ст. Серед тих, хто одними з перших виявили готовність вийти на новий рівень досліджень, були відомі вчені: В. Сарбей, В. Ткаченко, О. Реєнт, В. Солдатенко, Г. Касьянов, Н. Шип.

Вперше в сучасній вітчизняній історіографії В. Ткаченко й О. Реєнт (Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995) спробували дотриматися історіософського підходу у рамках цивілізаційної концепції при висвітленні проблем самоорганізації українського суспільства та потенціалу національного відродження в умовах перехідної цивілізації на рубежі ХІХ – ХХ ст., еволюції державницької ідеї¹.

Автор новітньої концепції історії України даного періоду, багаторічний завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст., доктор історичних наук, професор В.Г. Сарбей вніс також вагомий вклад у її дослідження. Одним з проміжних (на жаль, останніх) результатів багаторічного наукового пошуку стала його монографія “Національне відродження України” (К., 1999), що вийшла в серії “Україна крізь віки”. Ця книга символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з історії України XIX ст.²

Важливою у формуванні нового бачення концептуальних засад історії України XIX ст. стала монографія доктора історичних наук, професора О.П. Реєнта “Україна в імперську добу (XIX – XX ст.)” (К., 2003), у якій автор зупиняється на висвітленні сучасного стану і перспектив наукових студій з даного періоду. Головна увага приділяється аналізу становища українських земель в Австро-Угорській та Російській імперіях і європейської політики щодо них, потенціалу національного відродження України, її соціально-економічного розвитку й боротьби між працею і капіталом. Об’єктивно показано роль вітчизняних політичних сил у революціях 1905–1907 рр., 1917–1921 рр. та в період Першої світової війни. Водночас автор вказує, що ціла низка актуальних проблем і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників. Поряд із суто методологічними й загальнотеоретичними аспектами вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як процес формування вітчизняної інтелігенції та її роль у становленні модерної нації, проблема еволюції української національної ідеї в умовах індустріального суспільства і домінування постмодерних цінностей³.

Нинішня постреволюційна ситуація в Україні, яка приховує у собі загрозу суспільно-політичної кризи, ставить перед дослідниками проблему моральної відповідальності за наукову достовірність висвітлення ними історичних процесів. Певною гарантією відповідності їх праць цьому критерію може служити забезпечення належного рівня наукової методології досліджень, підняття загальноісторичного мислення пересічних громадян, підвищення інтересу до історіософського осмислення економічних та соціально-політичних процесів.

Понад століття тому, а точніше 1886 р., критикуючи точку зору старого матеріалізму на загальну історію, Ф. Енгельс писав, що погляд цей був “по суті прагматичний: він судив про все з мотивів дій, поділяв історичних діячів на чесних і безчесних і вважав, що чесних, як правило, обдурювали, а безчесні брали гору. З цієї обставини для нього випливав той висновок, що вивчення історії дає дуже мало повчального...”⁴.

За умов нинішнього зниження темпів приросту виробництва, подальшого посиленого соціально-класового розшарування, розкладу

звичної соціонормативної культури й формування цивілізаційних світоглядних парадигм, що спричинили ментальні зміни в баченні минулого та усвідомленні сучасного з можливими перспективами майбутнього розвитку, на перший план висувається аналіз проблеми історичного самоусвідомлення народу, що став державною нацією.

Синтетично пов'язати у такому аналізі проблеми української державної ідеї й феномена Помаранчевої революції, досвід минулого державотворення і сподівання на його майбутній поступ спроможна лише історіософія – філософське розуміння історичного процесу, його теорія. Досягнення цієї мети неможливе без високого рівня загальноісторичної культури, оскільки “історіософія являє собою комплекс знань, що відбиває самоусвідомлення народом свого минуло”⁵.

Перефразовуючи відоме положення про історію як політику, перекинуту в минуле, можна умовно стверджувати, що історіософія є історією, перекинутою у площину соціально-політичної доктрини. Іншими словами, це – “українська ідея”.

Іскра істини, як правило, викрешується від зіткнення факту з філософським розумінням історичного процесу. Вона є результатом існування постійного силового поля між фактом і теорією. Історіософія й вивчення історичних фактів – це два тісно переплетені між собою елементи єдиного творчого процесу. “Вартість наших наукових ідей, – писав іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет, – залежить від того, наскільки ми відчули себе загубленими перед даним питанням, наскільки збагнули його проблематичність і наскільки зрозуміли, що не можемо опиратися на чужі ідеї, рецепти, гасла чи терміни”⁶.

Предметом історіософського аналізу є змінна історична самосвідомість – двоїста, суб’єктивно-об’єктивна за своєю природою, що й забезпечує можливість історичного пізнання. Тут слід усвідомлювати і відмінність між логіко-методологічним та філософсько-гносеологічним аспектами пізнання минулого. Перший з них стосується процесу здобуття знання в історичній науці, способу обґрунтування і перевірки одержаних результатів. Другий – пов’язаний з проблемою пізнання минулого взагалі. Перший – є питанням операційних навичок у практиці історичного дослідження, фактом процедури, а тому допускає можливість певної еkleктики, запозичення думок різних авторів. Другий – це вже проблема не факту, а усвідомлення передумов самого пізнання минулого, можливості перемоги історичного мислення над обмеженістю фактів, а тому вимагає певної світоглядної визначеності.

Слід визнати ту специфіку історіософії, на якій наголошував видатний французький дослідник, один із засновників відомої школи “Аналів” М. Блок: “В розвитку науки бувають моменти, коли одна синтетична

праця, хоч вона й здавалася передчасною, виявляється кориснішою за цілий ряд аналітичних досліджень; іншими словами, коли більш важливо добре сформулювати проблеми, ніж намагатися їх розв'язати”⁷. Особливо це стосується проблем політичної історії України XX – XXI ст.

У сучасній історіософії утвердилось поняття “стріла часу”, яке означає незворотність останнього. Стосовно суспільних процесів це означає, що в історії все відбувається один раз і більше не повториться.

Однак у XX ст., зазначають І. Пригожий та І. Стенгерс, дійшли висновку про істотну роль незворотності, що лежить в основі більшості процесів самоорганізації. “Для класичної механіки, – писали вони, – символом природи був годинник, для індустріального віку таким символом став резервуар енергії, запас якої завжди був під загрозою вичерпання. Світ горить як велетенська піч; енергія, хоч вона й зберігається, безупинно розсіюється”⁸.

Ця модель природи стосується також соціального світу. Хоч, зрозуміла річ, потрібні уточнення як з приводу того, що являє собою енергія соціального організму, так й у питанні про те, що слід розуміти під суспільною енергією. На сьогодні чіткого розуміння останньої, судячи з усього, ще немає. Професор РАН К.С. Гаджієв описує її як “дещо, котре не має зримих і вимірних меж і величин, дещо безмірне, позбавлене числового виміру, форми тощо, позачасове і позапросторове, має волю, можливість, яке може за певних умов конкретизуватися в реальних сутностях”⁹.

Таке розуміння енергії соціального організму чимось перегукується з розумінням “пасіонарності” Л.М. Гумільова, а також з тим, що Х. Ортега-і-Гассет називав “життєвою силою”. Пов’язані з останньою явища подібні до космічних сил, але “це не сама космічна сила, не природна, але споріднена тій, що колише море, запліднює звіра, покриває дерево квітом і гасить зірки”¹⁰.

У цілому нині побутує уявлення, що стосовно суспільних процесів цю силу можна визначити як внутрішньо притаманну суспільству духовну стихію, як свого роду енергію, котра є рушійною основою динаміки останнього, й базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження¹¹.

Роль механізму закріплення і подальшої еволюції системоутворення, що її в біосфері відіграє генетичний код, у ноосфері в процесі етногенезу виконує культура. Вона визначає рівень матеріального виробництва, стосунки людей з природою й між собою, інформаційно закріплюючись у формі символів, знаків та визначених форм їх поведінки.

Кожна цивілізація структурується на основі певного осьового ідеалу, котрий у свою чергу включає в себе цілий комплекс системоутворюючих

принципів, цінностей і норм – соціонормативну культуру – й закладає модель (формулу) першої¹².

Основою цієї останньої у цивілізаційній моделі є синтез національних культур різних народів.

Кожна з них пов'язана з такими поняттями, як релігія, ментальність, національна свідомість, що і визначають етнонаціональний процес.

Загальновідомо, що всі народи рівноцінні своєю несхожістю, а також тим, що кожен з них незамінний у своїй ролі та якості як інструмент світової культури. Він є категорією відносно одвічною, а нація – історичною. Останній, великий чи малий за чисельністю, належить до аксіоматичних понять, а нація – до сфери, що потребує доведення, де обов'язкова наявність соціально-економічних зв'язків, спільності території, релігії, культури, мови й високого ступеня розвитку національної самосвідомості. Лише прояв останньої, тобто активне ставлення людини до своєї нації, робить її суб'єктом історії. Будучи близькою за змістом, національна самосвідомість відрізняється більш складною внутрішньою структурою від етнічної¹³.

Так, формування національної самосвідомості та ментальності українців відбувалося впродовж тривалого часу свідомо і підсвідомо під впливом багатьох чинників, через що нині перебуває на межі психологічного та історичного факторів. У XIX – на початку XX ст., коли землі України входили до складу Австро-Угорської й Російської імперій, по обидві сторони державного кордону досить неоднозначно відбувалося усвідомлення українцями власної приналежності до своєї нації. Підавстрійські українці продовжували називати себе русинами, а в Російській імперії їх переважно іменували малоросами. Та і певна частина населення 9 українських губерній вважала себе відгалуженням російського етносу. Характерно, що малоросами іменували українців не лише царські чиновники, а й деякі представники вітчизняного дворянства, які зробили кар'єру завдяки імперії та пишалися могутністю і величезним обсягом її. Разом з тим основна маса селян зберігала український менталітет (поняття близьке до визначення національного характеру) переважно у культурно-побутовій та мовній сферах¹⁴.

Монархічна влада обох держав проводила асиміляторську політику, яка призвела до поглиблення етнічних відмінностей між східними й західними українцями, а також до уповільненого формування національної самосвідомості мешканців підросійських земель порівняно з підавстрійськими. В цьому певну роль відіграло усвідомлення панівною російською і пригнобленою українською націями своєї історичної спорідненості у культурі, мові тощо. Тому й процес самоідентифікації українців відбувався повільно і суперечливо, долаючи внутрішні та зовнішні перешкоди.

В першій половині XIX ст. капіталістичні виробничі відносини, за котрих, як правило, відбувається інтенсивне формування всіх ознак нації, ще не стали пануючими. Суспільство роздирали станово-класові суперечності, що негативно відбивалося на визріванні спільних національних рис українців. У той період формувалися етнічна самосвідомість народу і етнокультурне обличчя, тобто індивідуальне сполучення форм духовної й матеріальної культури, яке виокремлювало останній зпоміж сусідів. Усе це сприяло розвитку культурно-національного руху, що за тих політичних умов, в яких перебувала Україна, набирав різних форм. Це не обов'язково була боротьба у прямому розумінні або виступи “за” чи “проти” чогось. То була повсякденна життєва практика українців, яка забезпечувала їх самозбереження.

Процес становлення національної свідомості останніх науковці умовно поділяють на п'ять етапів: 1) І. Котляревський та “котляревщина” – відокремлення українського етносу від російського; 2) “Історія русів” і початок творення стандартизованої мови на відміну від бурлескної народної; 3) “Критичне усвідомлення” (Т. Шевченко й кирило-мефодіївці), 4) Пошевенківська доба (П. Куліш, М. Костомаров); 5) Формування концепційного виміру політичного націотворення (М. Драгоманов, а згодом діячі XX ст.)¹⁵. Основними націотворчими чинниками виступають матеріальна та духовна культура (архітектура, виробнича діяльність, побут, фольклор, традиції, література, мова, історичні знання тощо). Вони формують світогляд нації, вирізняють її серед інших, сприяють політичній консолідації у боротьбі за незалежність. Оскільки політичні умови формування української нації, а відповідно й її самосвідомості були малосприятливими, головну роль в етнокультурній самоідентифікації відігравали насамперед фольклор, музично-пісенна творчість, традиційна побутова культура та ін., на основі яких завдяки освіті розумова еліта тогочасного суспільства розвивала літературу, мистецтво, засновувала освітні установи тощо.

У сучасній науковій практиці нація найчастіше визначається як етносоціальна спільність, що склалася на певній території внаслідок розвитку економічних зв'язків, літературної мови, особливостей культури, психології, релігії. Ці ознаки породжують усвідомлення відмінностей між народами, тобто сприяють на початковому етапі зародженню етнічної самосвідомості, яка надалі трансформується в національну і стає важливою умовою існування та розвитку нації. Вона зміцнюється вже не лише завдяки об'єктивним чинникам, а й суб'єктивним з неодмінним бажанням утворення держави, виникненням почуття національної гордості тощо.

Отже, справжнім суб'єктом історії нація стає за наявності активного ставлення до неї людей.

До середини XIX ст. рівень соціально-економічного розвитку України, її залежне політичне становище у складі Російської імперії гальмували створення достатніх умов для інтенсивного формування всіх ознак нації. В той період духовна самобутність українців відрізняла їх від інших народів та одночасно зароджувалися елементи етнічної самосвідомості на рівні психологічного усвідомлення своєї культурно-побутової індивідуальності. У народній масі цей процес проходив стихійно й повільно, а в інтелігентському середовищі – напружено, набираючи теоретичного, а з кінця XIX ст. і політичного змісту.

Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями й підходами їх до цієї проблеми. Одні беруть за основу ідеї поширення останніх, інші – реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Прицака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний, позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії¹⁶.

Отже, політичний аспект є однією з характерних ознак національної самосвідомості, притаманної, головним чином, розумовій еліті, яка стала носієм державотворчої ідеї.

Генезис її, як вказує О. Реєнт, пов'язаний із різними етапами історичного розвитку українського народу: політичною роздробленістю, чужоземним пануванням, національно-визвольною революцією середини XVII ст., відродженням XIX ст., національно-демократичною революцією початку XX ст., українізацією в 20-х роках XX ст., міжвоєнним періодом, розбудовою незалежної держави на рубежі XX – XXI ст.¹⁷

Окреслюючи фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця XVIII до початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час “українським XIX століттям”. Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане із соціотворчим процесом формування вітчизняної інтелігенції, а також процесом становлення власної нації, що характеризувався “перетворенням етнічноромовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту”¹⁸. “Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація”¹⁹.

В цілому погоджуючись із тим, що саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і

національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією від Карпат до Дону і “під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ”²⁰. Високо оцінює значення даного відтинку історії останнього й академік В. Смолій, який наголошує, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу та реалізації державотворчих ідей української еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і “не було втрачено перспектив возз'єднання її у межах усіх українських земель й досягнення повної незалежності”²¹. В цьому ж руслі міркують інші сучасні дослідники В. Кучер та В. Солдатенко: “І національна революція, і заснування Гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни – разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни”²².

XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу. Попри все, суспільно-політичні й етносоціальні процеси XIX ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття державницької ідеї дедалі більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Аналізуючи український національний рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, В. Сарбей підкреслював, що “реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури”²³.

Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці XIX – на початку XX ст., масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських політичних партій і організацій. В їх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував перетворення останніх на політичну націю, виводив визвольний рух на якісно новий рівень, що і знайшло своє відображення у подіях Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Але сукупність внутрішніх та зовнішніх чинників унеможливило повною мірою реалізувати державницьку ідею на тому етапі історичного розвитку народу.

Українська національна ідея і в ХХ ст., незважаючи на вплив більшовицького соціокультурного експерименту на теренах колишньої Російської імперії (з його голодоморами, репресіями, русифікацією, денацифікацією), виявилася з новою силою у процесі відродження незалежної демократичної держави.

В умовах становлення постіндустріального суспільства й посилення процесів світової глобалізації одномоментним втіленням української державницької ідеї став феномен Помаранчевої революції (2004–2005 рр.).

Остання, як втілення цієї ідеї на цивілізаційному рівні, засвідчила оцінку, зроблену В. Ткаченком і О. Реєнтом, що “влада не може спиратися на силу, бо вона не є явищем агресії, а феноменом легітимності”²⁴.

Події Помаранчевої революції показали, що влада – це не лише можливість наказувати комусь, а у першу чергу втілювати програму розвитку держави та нації, яку суспільство усвідомило й визнало. Це передусім план дій, програма співпраці. Відомий французький соціолог Ж. Ренан сформулював основну передумову формування держави-нації: “Існування нації – це щоденний плебісцит”²⁵.

Плебісцитний характер нації набирає особливої ваги в умовах формування держави, хоч остання ніколи не буває раз і назавжди “готовою”. Вона завжди або зростає, примножується у силі, або занепадає, або здобуває прибічників, або втрачає їх – залежно від того, чи держава на даний момент має життєву програму на завтра, чи ні²⁶.

Помаранчева революція засвідчила, що українська нація разом з іншими стала плебісцитною, яка прагне до такої суспільно-політичної моделі, як громадянське суспільство із сповідуваними ним цінностями та ідеалами.

Ніщо так не свідчить про потенціальні можливості народу у кожному епоху його історії, як стан зв’язків між громадянами й представниками влади. І в цьому разі величезну роль має відіграти інтелектуальна діяльність, яка саме й повинна забезпечити свою професійну функцію – формувати науковий світогляд, забезпечувати високий рівень політичної культури.

Перші уроки Помаранчевої революції свідчать, що народ, який прагне реалізувати свою державницьку ідею, повинен цілеспрямовано творити, плекати, навчати власну політичну еліту. Цілком справедливо зазначає професор О. Реєнт, що ретроспективне звернення до глибин української історії недвозначно підтверджує історичну об’єктивність про приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої у душі демократизму еліти²⁷.

Багатовіковий досвід України наочно засвідчив, що коли впродовж ряду генерацій бракує або стає менше інтелігентів, котрі задають тон розумовій інтенсивності відповідно до вимог доби, серед широких мас

спадає допитливість, їх інтелектуальні запити падають нижче рівня, якого вимагає виклик часу. Такого історія не пробачає.

¹ *Ткаченко В., Реснт О.* Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995. – 156 с.

² *Сарбей В.* Національне відродження України. – К., 1999. – 336 с.

³ *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 327–328.

⁴ *Ткаченко В., Реснт О.* Вказана праця. – С. 11.

⁵ Там само. – С. 11–12.

⁶ *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори. – К., 1994. – С. 323.

⁷ *Блок М.* Апологія історії, или Ремесло историка. – М., 1986. – С. 154.

⁸ *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 1986. – С. 231.

⁹ *Гаджиев К.* О конце европеоцентристского мира и новой конфигурации его политических сил // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 32.

¹⁰ *Ортега-і-Гасет Х.* Вказана праця. – К., 1994. – С. 230.

¹¹ *Ткаченко В., Реснт О.* Вказана праця. – С. 19.

¹² Там само.

¹³ *Шип Н.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – С. 6.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.293–294.

¹⁶ *Прицак О.* Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 55.

¹⁷ *Реснт О.* Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 227.

¹⁸ *раїна і зарубіжний світ.* – К., 1970. – С. 213–214.

¹⁹ *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 263.

²⁰ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 42.

²¹ *Смолій В.* Проблеми української державності в середині XVII ст. // Незалежність України: Історичні витоки та перспективи. Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 22.

²² *Кучер В., Солдатенко В.* Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С. 154.

²³ *Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна монографія в 3-х ч.* – К., 1999. – Ч. 1. – С.–55–56.

²⁴ *Ткаченко В., Реснт О.* Вказана праця. – С. 9.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 10.

²⁷ *Реснт О.* Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 146.